

Article-submission – Таныстыру мақаласы – Статья-представление

The deprivation of the electoral vote of religious workers and mullahs (based on the archival data of East Kazakhstan in the 20th century)

DOI: 10.31551/2410-2725-2018-4-3-456-465

Bulgynbaeva Ayauly

Student of the 3rd doctoral course of the specialty «History» in S. Amanzholov state university. Republic of Kazakhstan, 070000, Ust-Kamenogorsk c., Kazakhstan str., 55. E-mail: bak_ayauly@mail.ru

Abstract. The article deals with the issue of the removal of the clergy and mullahs from their voting rights and the implicit influence of the new system of power on religion by the Soviet Power in the East Kazakhstan region in the 1920s in order to limit religious prejudices and remove religious traditions from government activities. The policy of the Soviet state against groups who wasn't a proletariat led to the creation of a category of "dispossessed" and was one of the repressive measures against religion and the mosque. A new form of social classification of the population caused a disorder of the system of society and the family.

Keywords: Soviets; «lishchentsy»; priests; mullah; electoral system; deprivation of electoral rights; deprivation of electoral rights.

Дін қызметкерлері молдаларды сайлау құқығынан айыру (XX ғасырдың 20 жылдардағы Шығыс Қазақстан мұрағат материалдары негізінде)

Булгынбаева Аяулы Калымбековна

С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Тарих» мамандығының 3 курс докторанты. Қазақстан Республикасы, 070000, Өскемен қ., Қазақстан қ., 55. E-mail: bak_ayauly@mail.ru

Абстракт. Мақалада Шығыс Қазақстан облысының аумағында 1920-шы жж. дін қызметкерлерін, молдаларды сайлау құқығынан айыру мәселесі және діннің жаңа билік жүйесіне тигізер кертартпа әсері бар деп түсіген кеңестік үкімет діни артықшылықтарға шектеулік қойып, өкімет қызметінен діни дәстүрлерді алыстатуды көздегені қарастырылды. Кеңестік мемлекеттің халықтың пролетариат емес топтарына қарсы саясаты осы «айырылғандар» санаттың пайда болуына әкелді және дін мен мешітке қарсы репрессиялық шаралардың бірі болды. Халықтың әлеуметтік жіктелінінің жаңа түрін алып келуі мен қауымдық және отбасылық жүйенің бұзылуын тудырды.

Түйін сөздер: Кеңестер; «айырылғандар»; дін қызметкерлері; молда; сайлау жүйесі; сайлау құқығынан айыру.

Лишение избирательных прав религиозных работников и мулл (на материалах архивных данных по истории Восточного Казахстана в XX в.)

Булгынбаева Аяулы Калымбековна

докторантка 3 курса по специальности 6DO20300 «История» Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова. Республика Казахстан, 070000, г. Усть-Каменогорск, ул.Казахстан, 55. E-mail: bak_ayauly@mail.ru

Абстракт. В статье рассматриваются вопросы силовой политики советской власти на религиозные процессы в Восточно-Казахстанской области в 1920-х годах, с целью ограничения религиозных предрассудков и искоренения религиозных традиций. Служители религиозного культа подвергались активным гонениям. Автор раскрывает практику лишения служителей религиозного культа избирательного права, в результате чего священнослужители попадали в особую социальную категорию «лишенцев», в целом, формировавшуюся в результате политики советского государства против групп непролетариата.

Ключевые слова: Советы; «лишенцы»; священники; мулла; избирательная система; лишение избирательных прав.

ӘОЖ / УДК 94 (574.42)

**Дін қызметкерлері молдаларды сайлау құқығынан айыру
(XX ғасырдың 20 жылдардағы Шығыс Қазақстан мұрағат
материалдары негізінде)¹**

А.Қ. Бұлғынбаева

1920-1930 жылдардағы Кеңес сайлау жүйесін дамытудың маңызды кезеңі азаматтардың жекелеген санаттарын сайлауға қатысудан, яғни олардың дауыс беру құқығынан айыру барысы болды. Бұл шара кеңестік мемлекеттің әлеуметтік саясатының бөлігі ретінде белгілі бір және халықтық топтарға экономикалық, әкімшілік, әлеуметтік және психологиялық қысым көрсетуді көздеді. Соның салдарынан «айырылғандар» деген атау шықты. Бұл атау осы уақытта, репрессияға ұшыраған адамдардың ең көп топтарының біріне тағайындалды. Сайлау құқығынан айыру мәселесін тарихнамада шартты түрде екі кезеңнен айыруға болады: бірінші – 1920-1980 жылдар; ал екіншісі 90-жылдары басталды. Бірінші, кеңес дәуірінде осы мәселе бойынша арнайы зерттеулер жүргізілген жоқ, тек РКФСР Конституциясына (1918 ж., 1925ж.) және КСРО-ның Конституциясына (1924 ж., 1936 ж.) байланысты «кеңестік» сайлау жүйесі бойынша жұмыстар болды. Басылымның бастапқы кезеңінде олар насихаттау ретінде болды. Бұл мемлекеттік саясат революцияның пайдасын қорғау қажеттілігі тұрғысынан бағаланды.

1950 жылдан бері ғалымдар дауыс беру құқығынан айыру мәселесіне кеңестік мемлекеттің әлеуметтік саясатының шаралары ретінде қарады. Зерттеулерге партиялық-таптық көзқарас әсер етті. Сайлау құқықтарынан айыру үдерісі халықтың пролетарлық емес жіктері тұлғасындағы таптық жауды ығыстыру тәсілі ретінде қаралды. 1990 жылдары бұл кеңес тарихының кейбір беттерін қайта қараудың басы болды. Толықтырылған, соның ішінде НКВД-ОГПУ қорларының материалдары кеңейтіліп, ғалымдар кеңестік мемлекеттің мұндай кемсітушілік саясатын сайлау құқығынан айыру ретінде объективті түрде зерттеуге мүмкіндік берді.

Посткеңестік тарих ғылымында зерттеушілер (Т.И. Славко, В.М. Кириллов) сайлау құқықтарын айыру туралы мәселені шешу, саяси қуғынға арналған арнайы жұмыстарды қараудан бастады (Славко 1995).

Новосібір тарихшы С.А. Красильниковтың «Әлеуметтік құрылымның сынуы: революциядан кейінгі Ресей қоғамындағы маргиналдар (1917–1930 жылдардың соңы)» атты монографиясында (Красильников 1998), айырылғандарды Кеңес мемлекет маргиналды топтардың бірі ретінде қарастырады. Автор сайлау құқығынан айырудың зардаптарына назар аудара отырып, бұл әлеуметтік саясат, жаппай қуғын-сүргінге жол ашқанын атап өтті.

Сол сияқты, Екатеринбургте «Айырылушылардың әлеуметтік бейнесі» (Социальный портрет 1996) атты жинақ жарық көрді. Ол зерттеушілерге қолжетімді болып табылатын Бүкілодақтық жоспар мен жергілікті материалдардың ресми құжаттарын қамтиды. Бұл сайлау құқығынан айырылғандардың жеке істері: заңсыз айырылу туралы шағымдар, құқықтарды қалпына келтіру туралы өтініштер, сипаттамалар және т.б. тұрды.

¹ Публикация подготовлена в рамках реализации проекта КН МОН РК «Память о жертвах политических репрессий (1920-1950-е гг.) и ее фиксация в сакральном ландшафте Казахстана (на примере Восточного Казахстана)». ИРН проекта: AP05130870

Құрастырушылардың пікірі бойынша, «...бұл құжаттар сайлау құқығынан айыру механизмін, халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарын анықтаудан және олардың «халық жауларын» шынайы бейнесін сипаттау үшін, сондай-ақ репрессиялық шараның қатал зардаптарын талдауға мүмкіндік береді. 1997 жылы «Оралдағы қуғын-сүргін тарихы» ғылыми конференциясының қорытындысы бойынша материалдар жинағы жарық көрді. Онда сайлау құқығы құқығынан айыру мәселесіне арналған арнайы тарау жарияланды (История репрессий на Урале 1994). Авторлар «айырылған» адамдардың жекелеген санаттарын сипаттап берді. Олар: Е.В. Байда - саудагерлерге, Л.Н. Мазур - кулактарға, Ю.А. Русин – дін иелеріне. Мәскеу тарихшыларының және мұрағатшыларының жинағы (В.И. Тихонов, В.С. Тяжелников, И.Ф. Юшин) ұлттық тарих ғылымында мәскеулік депортациялаушылардың жеке деректерінің негізінде деректер базасын құруға бағытталған жұмыстарды қолдануда бірінші болды (Тихонов 1998). Ғалымдар нашар құрылымдалған дереккөздердің (хаттар, өтініштер, шағымдар, өтініштер және т.б.) электронды нұсқасын жасады. Өткен онжылдықтың ерекшелігі - олар аймақтық сипатта (Валуев 2003, Морозова 2005). Новосібір қаласы мен облысының үш ауылдық аймағындағы материалдар бойынша М.С. Саламатованың деректер базасы құрылды (2000-нан астам айырылғандардың жеке ісі өңделген).

Қазақстандағы, соның ішінде Шығыс Қазақстандағы сайлау құқығынан айыру мәселесі бойынша арнайы зерттеулер жоқ. Бұл тақырып тың жеке зерттеуді талап ететін мәселелерді қамтиды. Бұл мақалада осы мәселе дінге және мешіттерге қарсы кеңестік мемлекеттің күрестің басқа әдістерімен қатар, мұсылман діни қызметкерлерін (молдаларды) әлеуметтік қабат ретінде жоюға жататын санатқа жатқызылуы қарастырылды. Діни қызметкерлердің жас тобы әртүрлі болды. Қарт адамдар басым болды. Әдетте діни қызметкерлер рухани білімді болды. Өз қауымдастықтарында (ақсақалдар, молдалар кеңесінің мүшелері) белгілі бір міндеттерді орындайтын өз көзқарастарынан бас тартпаған көптеген діндарлардың ешқандай білімі болған жоқ деп саналды. Алайда, мұсылман дін өкілдерінің арабша сауатты болғанына, жазуда араб графикасын қолданғанына көптеген деректер бар. Оны мұрағат құжаттарынан, діни медреселер мен діни оқулықтардан көруге болады.

1920-1940 жылдар Қазақстан, оның ішінде Шығыс Қазақстан үшін өте күрделі кезең. Адамдардың материалдық және рухани байлықтарын жасауға, тарихи даму дәрежесінің өсуіне, көптеген кедергілер туындады.

1918 жылы 23 қаңтарда «Мемлекеттің шіркеуден бөлінуі және мектептің шіркеуден бөлінуі» жөнінде Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысының негізінде, саяси идеологияның үстемдігі, мемлекеттік жұмыстарда ұлттық сананы, тарихты, тілді, дінді тұншықтыруға тырысты.

1921 жылғы I Жалпықазақстандық партконференцияның нұсқауларында, дінге қарсы үгіт-насихаттың негізгі бағыттары және жергілікті жағдайлар есебінен, насихат қарала бастады. Қазақтардың діншілдігіне үнемі өзбек, татар дін иелерінің әсері өте күшті болды. Дінге қарсы насихат тұрмысты қайта құру шаруашылықтағы экономикалық жағдайлар, электрлендіру мәселелерімен байланыстырылып, бұл шаралар ауыр жұмысты жеңілдеткенін халыққа түсіндіру және діни мейрамдар күндері, «әулиелік орындарға» тағзым етуде кірді. Насихатшылар оқу-ағарту ғылым, қараңғылық діннен құтылуға көмектесетінін халыққа түсіндіруге тырысты. Дін иелері де қарап қалмай, кеңес өкіметіне қарсы шаралар жүргізді.

Діннің жаңа билік жүйесіне тигізер кертартпа әсері бар деп түсінген кеңестік үкімет бірінші кезекте діни артықшылықтарға шектеулік қоюды орынынды

санап, өкімет қызметінен діни дәстүрлерді берік ұстандырады алыстатуды көздеді. 1918 жылы 16 қаңтардағы бұйрық бойынша діни мекемелер таратылып, барлық әскери мекемелерде қызмет ететін діни қызметкерлер босатылды.

ХКК-нің қабылданған ар-ұждан, шіркеу және діни қоғамдардың еркіндігі жөніндегі декрет шіркеуді мемлекеттен бөліп берді. Осы декрет жарық көрісімен халық ағарту саласында кеңестік мектептердегі діни оқуды толығымен жою жөнінде қаулы қаулы қабылданды (Преодолевая религиозное влияние 1990, 20-21бб). Сөйтіп кеңестік билік дінге қарсы күресін бастап жіберді. Билік басындағылар діни мейрамды халықтық күнтізбеге енгізбеуге тырысып бақты.

Сайлау құқығынан айыру туралы құжатты 1918 жылдың 10 шілдесінде қабылданған РСФСР Конституциясы болды. Ол пассивті және белсенді сайлау құқығынан айырылатын азаматтардың санаттарын анықтады. Мәселен, 65 бапта дауыс беруге және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың негізгі санаттарын тізеді: а) пайда табу мақсатында жалданбалы жұмыс күшін пайдаланған адамдар; б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар; мысалы: капиталдан алынатын сыйақы, кәсіпорындардан алынатын табыс, мүліктен алынатын табыс және т.б.; в) жеке саудагерлер, коммерциялық және коммерциялық делдалдар; г) діни ғибадатханалар мен дін қызметкерлері; д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, жандармдар мен күзет бөлімдерінің арнайы корпусы; сондай-ақ басқарушы үйдің мүшелері; е) белгіленген тәртіппен ақыл естері кем немесе жарымжан деп танылған адамдарды, қамқорлықтағы тұлғалар; ж) қылмыс жасағаны үшін заңмен немесе сот үкімімен белгіленген мерзімде жаза өтеуге сотталған адамдар болды (Конституция РСФСР).

1918 жылғы Конституцияның, содан кейін РСФСР-ның 1925 жылғы Конституциясының ережелері Кеңестерге сайлау тәртібі туралы түрлі нұсқаулықтарында (1925 жылғы 13 қазанда Бүкілпродақтық Орталық Атқару Комитетінің Президиумы қабылдаған «Қалалық және ауылдық Кеңестерді сайлау және Кеңестердің конгрестерін шақыру туралы», 1926 жылғы 4 қарашадағы қалалық және ауылдық Кеңестер мен Кеңестердің съездерін шақыру туралы), дауыс беру құқығынан айырудың тәртібі белгіленді.

Сайлау құқығынан айыруға қатысты заңнамалық актілердің өзгеруі мемлекеттің саяси жағдайын бейнеледі. 1924 жылы кеңесті сайлауға қатысқандар көп болған жоқ. Үкімет қайта сайлауды сайлаушылар саны 35 пайыздан аз болатын сайлау округтерінде өткізу туралы шешім қабылдады. 1924 жылы өткізілген сайлаудың нәтижелеріне қарағанда, 1925 жылы сайлаушылардың әлеуметтік базасы кеңейтіліп, халықтың бірқатар санаттарын қамтыды (ауыл шаруашылығымен айналысатын және жалдамалы еңбек күшін пайдаланатын адамдар, диірмендердің, май зауыттарын, ұстахана кәсіпорындары иелері мен жалдаушылары, мемлекеттік, муниципалдық және кооперативтік несиелердің депозиттері мен облигацияларынан сыйақы алатын тұлғалар; дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың отбасы мүшелері және т.б.). Осылайша, пролетарлық емес топтардың құқықтық мәртебесін қысқа мерзімді ырықтандыру көрсетілді. 1925 жылғы сайлаудың нәтижесінде, әсіресе ауылдарда, коммунистер өз позицияларын жоғалтып ала жаздады. Бұл елдің партия басшылығына теріс әсерін тигізді, бұл «айырылғандар» шеңберіндегі сайлау құқығы нормаларының қатаңдауына алып келді.

1925 жылы Семей қалалық сайлау комитетінің хаттамасында Конституциясының 69 - бабына және сайлау туралы нұсқауына сәйкес сайлау

және сайлану құқығынан айырылған тұлғалар тізімінде 25 молданың жанұяларымен бірге сайлау құқығынан шеттетілгені көрсетілген. Олардың барлығы діни ғұрыптарды орындағандары үшін сайлау құқығынан айырылды. Сондай-ақ, молдалардың қамқорлығында, яғни оның діни жоралғылардан тапқан табысқа күн көрген отбасы мүшелері әйелі, бала –шағасы да сайлаудан шет қалды².

Дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың тізімі нұсқаулықтарға сәйкес жасалды. Олар үшін материалдарды жергілікті билік органдарына, сондай-ақ полиция, жұмысшылар мен шаруалар мен қаржы инспекторлары, сот мекемелері берген ақпараттан алынды. Тізімдер бірнеше көшірмеде дайындалды: олардың біреуі жергілікті кеңеске, екіншісі жоғары тұрған сайлау комиссиясына жіберілді, қалғандары «халықтың ақпаратын жариялауға» ұсынылды (газеттерде және арнайы сөрелерде). Тізіммен жұмыс істеу әрқашан мұқият жүргізілмеген. Кеңес өкіметі 1925-1926 жылдары сайлауларды дайындау кезінде, атап айтқанда көмекші дін қызметкерлеріне қатысты тізімді, аймақтық атқарушы комитетіне неғұрлым мұқият көрсету тапсырылғын. Жалпы алғанда Бүкілресейлік Орталық Атқарушы Комитетінің 1925 жылғы 13 қазандағы нұсқауының негізінде, бұл жұмыс – азаматтың негізгі табыс көзі болып табыла ма, соны анықтауды басшылыққа алу тапсырылған. Сол нұсқаулық бойынша дайындалған тізімнің бірі, 1925 жылғы №238 «Степная правда» газетінің қосымшасында Семей қалалық сайлау комитетінің №5 хаттамасында РКФСР Конституциясының 69-бабына сәйкес №5-тізім де сайлау құқығынан айырылған дінге табыну және дін қызметкерлеріне арналған. Онда сайлау және сайлану құқығынан айырылған тұлғалар, №1 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Альмухаметов Ибрагим Гатаул 65 жаста, әйелі Асьма Хасановна 35жаста, Бектемиров Тимирша 45 жаста, әйелі Хопжамал Гибадил 35 жаста, Ишмухаметов Сагдулла Хасанов 65 жаста болған.

№2 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Фаизов Абдулла Губайдул 63 жаста, Ильясов Шагнира Шагиардан 74 жаста, әйелі Мухып Сулейменова 47 жаста болған; №3 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Аюпов Мухамет Аюпович 63 жаста, әйелі Бибигуль Габдуллиев 56 жаста, Иамалов Шакир Садыков 70 жаста, әйелі Гафифа Шакимардан 58 жаста; №4 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Мусин Файырахан Сабиржанов 40 жаста, әйелі Сақыпжамал Ахмадиевна 36 жаста, қарындасы Магира Сабыржанов 29 жаста, ағасы Ғалымжан Хумсуддин 75 жаста, апайы Ғазиза Абдуллиевна 72 жаста, Исаков Абдулқутдус Габдрашит 47 жаста; № 5 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Сагитов Мирсаиб Хуспадинович 46 жаста, әйелі Зарифа Нурдиновна 40 жаста, Мазиров сабир Абдрахим 41жаста, әйелі Магисаравар Уалиева 32 жаста; №6 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Мухмутов Худжатулхаким Дудов 52 жаста, әйелі Магруй Мирхайдаров 45 жаста, Бишмухаметов Курбанг Хасан 50жаста, әйелі Нафиза Гайсеевна 40 жаста; №7 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Мунасов Фатзыокрам Ахмет 51 жас, әйелі Залиха Хисаатуллиев 47 жас, әйелі Фатьма Габдулжапар 35 жаста, Амиров Хаса Шагикамалович 22 жаста, әйелі Латыфа Сахарбекович 40 жаста; № 8 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Бикбауов Фаттах Мигназутдин 45 жаста, әйелі Фтьма Габдулжапар 35 жаста, Амиров Хаса Шагикамалович 22, анасы Латыфа Сахарбековна 40 жаста; №9 мешіт

² ШҚОҚЗҚО. – 73қор. - 1 тізбек. 482а – іс. - 41-43 - пп.

жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Данилбаев Какавай Данильбаев 55 жаста, әйелі Гульсум Валсимбеков 31 жаста, Умиробеков Бикса 61 жаста, әйелі Уразбебе Имамбаевна 50 жаста; Алаш қала маңынан: №1 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Махмұтов Хашим Махмұтович 50 жаста, әйелі Закия Нукиевна 30 жаста, Бибиш Тураллиевна 37 жаста; №2 мешіт жанындағы мұсылмандық дини қауымдастық мүшелері: Саида Мысьбах Безатул 60 жаста, әйелі Фарзина Мухаметовна, ұлы Мухамет Мисьбахов 19 жаста, Адильбеков Нигматулла 33 жаста, әйелі Гадамбалу Ибрагимовна 26 жаста болған³.

Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің Президиумы 1925 жылғы 13 қазанда қабылданған «Қала және ауыл кеңестерін сайлау туралы және Кеңестердің съездерін шақыру туралы» нұсқаулық сайлау науқанын өткізуге негіздерді едәуір өзгертті және толықтырды. Өзгерістер «айырылғандарға» да қатысты болды. Алдыңғы құжаттарға қарағанда, кімнің «айырылған» санатына түсіп, кімнің құқықтарынан айырылып қалмауы керек екені түсіндірілді. Осы Нұсқаулықтың 19-тармағына сәйкес, монахтардың діни конфессиялардың және барлық діни конфессиялардағы діни қызметкерлерінің бұл кәсіптері мамандық деп саналса, дауыс беру құқығынан айырылады. Осы тармаққа жазылған ескертулерде собор жыршылары, центри, муеззиндер және қосалқы шіркеу қызметкерлері өздерінің дауыс беру құқығынан, діни салт-жораларды орындаудан түскен табыспен күн көрсе ғана айырылады деп түсіндірілді. Айта кету керек, сайлау комиссияларының шешімдеріне шағымдану үшін, тек қосалқы діни қызметкерлердің ғана өтініштер берілді. Айырылғандар бір апта ішінде сайлау комиссияларының шешімдеріне шағымдануы керек болды. Егер сайлау комиссиясы шағымды қанағаттандырса, ол бұл туралы шағым берушіге хабарлаған. Олай болмаған жағдайда, ол шағымды үш тәулік ішінде оны жоғары тұрған уездік немесе аймақтық сайлау комиссиясына жіберу арқылы міндеттеді. Онда шолу процедурасы қайталанды. Төменгі комиссияның шешімін немесе шағымды қанағаттандыру туралы шешім алғашқы сайлау комиссиясына жіберілді және өтініш берушінің назарына жеткізілді. Бүкілодақтық Орталық Сайлау Комиссиясының шешімі түпкілікті шешім ретінде танылды.

1926 жылы 15 наурызда Орталық Комитеттің Ұйымдастыру Бюросы кеңес өткізді. Онда И.В. Сталин 1925 жылы Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің сайлау туралы нұсқауын қатаң түрде айыптап, «көптеген кеңестік жолдастар жақында пролетарлық емес элементтермен бітімгерлік жасауға дайын болды» (Морозова 2005) – деп атап өтті. Өзінің бастамасымен, В.М. Молотовтың басшылығымен комиссия құру туралы шешім қабылданды. Ол нұсқаулықты қайта қарап, «ауқымды кеңейту» туралы ережесін алып тастады. 1926-1927 жылдардағы сайлау үшін жаңа Нұсқаулық «қалалық және ауылдық кеңестердің сайлау туралы және Кеңестердің съезін шақыру» дайындалды. 1926 жылы 4 қарашада Нұсқаулық Орталық Атқару Комитеті Президиумымен мақұлданды. Бұл сайлау заңнамасы бойынша бұрынғы құжаттардан едәуір ерекшеленді: заңнама қатандату жолымен өтті. Сайлау құқығын 15 баптың, «м» тармағына сәйкес «барлық монахтардың, діни қызметкерлердің, забуристердің, молдалардың, муеззиндердің, раввиндердің, бияздардың, қазиттердің, шансистердің, шамандардың, бакалардың, діни қызметкерлердің, пасторлардың және басқа да осы сатыға жататын өкілдері сияқты барлық дін қызметшілері осы міндеттерді орындау үшін сыйақы алулары мен алмауына қарамастан, тиісті тізімге енгізілгендер» айырылды⁴.

³ ШҚОҚЗҚО. – 73 қор. -1 тізбек. 482а – іс. - 71-72-пп

⁴ Собр. узаконений ... 26 нояб. 1926. № 75. Отд. 1-й. 22. 23-64 бб

1926 жылы Нұсқаулыққа «сайлау құқығынан айырылған адамдардың сайлау құқығын қалпына келтіру туралы» жаңа тарау енгізілді. Онда, бұрынғы нұсқаулармен салыстырғанда, барлық санаттағы, соның ішінде діни қызметкерлер үшін сайлау құқықтарын қалпына келтіру ережелері әлдеқайда қатаң болды. Құқықтарды қалпына келтірудің негізгі шарттары әлеуметтік пайдалы еңбекпен айналысу (қанаушылар үшін - 5 жылға) және Кеңес өкіметіне шынайы адал қарау болды. Сонымен бірге, әлеуметтік пайдалы еңбек өтілі 5 жыл болуы керек еді.

Дінмен күресте мерзімді басылым кең қолданылды. Халық ағарту саласын қайта құруда діни мектептер мен оқу орындарының жауып қана қойған жоқ, осы салада оқытушы қызметте жүрген дінданалар қызметтен қуылды. Осылайша, діни мектептердің орнына жаңа түрдегі еңбек мектептерін ашу қолға алына басталды (Дерективы ВКП(б): 1186).

1926 жылы қыркүйек және қазан айларында Қазақ Өлкелік Комитетінің хатшылығының арнайы мәжілістері болып, өлкелік және губкомдардың жанынан дінге қарсы комиссиялар құрылды. Дінге қарсы шаралардың қатарын көбейту ұсынылды. Қазақстанда дінге қарсы жұмыста екі уклон болды, бірі белсенді дінге қарсы үгіт-насихаттан, күрестен бас тартып, дінмен достасу, социалистік құрылыс нәтижесінде, дін өзінен-өзі өледі. Келесі, ешқандай дінге қарсы үгіт-насихатсыз, әкімшілік жолмен, барлық діни мекемелерді жабу болды. Дінге сенушілердің арасында, бұқаралық жағдайда мешіт, шіркеу, дінге табыну үйлерін жаппай жабу қиындық тудырды. Қазақстанда шіркеуді мемлекеттен бөлу, православиеге байланысты толық жүргізілді. Православиелік ұйымдар заңды жеке меншіктік, қызметтік құқықтарынан айрылды. Бұл жағдай 1920 жылдардың екінші жартысында исламға да аяқ басты. Мектептер жабылды, араб жазуына және мұсылман сенім ілімін оқытуға тыйым салынды. Мемлекеттік-шіркеулік саясат, НКВД органдарының қолында жинақталды (Тасмағамбетов 1996: 7).

Бұл халықтардың рухани дамуына үлкен соққы болды. Қазақ халқы ешқандай діни мақсатта саяси және экономикалық пайдаларын ойлаған жоқ. Ислам қазақ қоғамында, жекелеген адамдардың рухани дамуында маңызды орын алды. Кеңестік жүйенің дінге қарсы саясаты Қазақстандағы исламның негізін күйретті. Бұл тоталитарлық мемлекеттің атеистік саясатының салдарлары, халық трагедиясы болды.

Әйтсе де, мұсылман халықтары арасында діншілдік пен ұлтшылдықтың басым екендігі байқалды. Сондықтан кеңестік билік дінді мәдениеттің дамуына, өрлеуіне бірден-бір нұқсан келтіруші ретінде көрсетуді мақсат тұтып, еңбекші халық арасында діни нанымшылдықтың зияндығын түсіндіретін насихат жұмыстарын өрістете жүргізуге белсене кірісті.

Дінге шектеуліктердің қойылуы 1921 жылдың ақпанындағы РКФСР ХКК-нің діни қауым жайындағы қаулысынан көрінді. Қаулы бойынша, біріншіден, дін қызметкерлеріне ауылдық кеңестерде, болыстық атқару комитеттерінде, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындарда, ауылды жерлердегі кооператив, совхоздарда жұмыс істеуге тыйым салынса; екіншіден, тек уездік және губерниялық қалаларда арнайы бақылаумен жұмыс істеуге рұқсат етілді. Үшіншіден, бұрынғы дін қызметшілері жоғары жауапты қызметтерді де атқара алмады. Олар тек қосалқы, көмекші және төменгі қызметтерді ғана істей алды. Төртіншіден, діни дәстүрді берік ұстанатындарға халық ағарту саласында, әділет бөлімінде, сауда саласында, жұмысшы-шаруа инспекциясында қызмет етуге тыйым салынды (Преодолевая религиозное влияние 2008: 41-42).

Сайлау құқықтарын қалпына келтіруге қатысты сұраулар, негізінен, пролетариаттың шығу тегіне, әлеуметтік-пайдалы еңбекпен айналысуына, жастарының қартаюларына байланысты болды. Айырылғандар билікке адалдықтарын көрсету үшін әртүрлі дәлелдерді ұсынды. Олардың бұрынғы еңбектерін алға тартты, яғни Азамат соғысында қызылдар жақта болып қатысуларын, қоғамдық ұйымдарда жұмыс істегендері және т.б.

Дінге қарсы бұқара арасында үгіт-насихат жұмыстары өрістеп, бұл іске мерзімді басылым таратылды. РК(б)П Қазақстан Өлкелік V конференцияда (1925 ж. 1-7 желтоқсан) діни топтардың ауыл мен деревняда ықпалы бар екендігі атап көрсетілді. Конференция Өлкелік Комитетке дінге қарсы насихаттың дұрыс әдістерін талдап, белгілеуді тапсырды. Бірақ, бұл орайда түпкілікті қазақ халқының экономикалық және тұрмыстық ерекшеліктері, сондай-ақ Қазақ АКСР территориясында мекендейтін ұлттардың да ерекшеліктері де ескерілуі талап етілді (Қазақстан Коммунистік партиясы 1987: 270).

Жағдайдың шиеленісіп, халықтың тарапынан қарсылықтың күшеюінде Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты елеулі рөл атқарды. Сол сияқты, мемлекет азаматтарына ұждан және діни сенім бостандығын салтанатты түрде жариялай отырып, сонымен бірге, ымырасыз атеистік саясат жүргізілді. Оны дінге қарсы тағылықтың шектен шыққан үлгісіне айналдырды. Мораль мен құқықтың барлық нормалары ашықтан-ашық аяққа басылды. Мәселен, Шығыс Қазақстанда да қысқа мерзім ішінде 20-дан аса мешіттердің, намаз үйлері мен шіркеулердің көпшілігі қиратылды. Халықтың пікірімен және көңіл-күйімен санаспай, аудандардың селоларында діни үй жайлардың барлығы дерлік құлатылды немесе жабылды.

Сонымен, ақ-қараны айырмаған, үкіметтің саясатында орын алған өрескел әрекеттердің әсерінен, бұл облыс көлемінде де көптеген адамдар жазықсыз өздерінің құқықтарынан айрылып, сол кезеңдегі асыра сілтеушіліктің құрбандары болды. Мұндай жайттар облыстың барлық аудандарын қамтыды.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті кеңестердің діни мекемелердің өмір сүруі және жергілікті діни орындары басқа қажеттіліктерге ауыстыру жағдайларының қатар жүргені байқалады. Әйтсе де, Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл саясаты, бұл мәселені сырт қалдырмай, адамдардың діни рухани азықтарын жер-жерлерде жалған желеулермен бүркемелеп, ығыстырып отырды.

Сайлау құқығынан айырылу, автоматты түрде оған экономикалық түрде бағынышты және осы адамның асырауында болған отбасы мүшелеріне де таратылды. 1918 жылғы Конституцияда, отбасы мүшелері сайлау құқығынан айырылмаған болатын. Алғаш рет бұл санат 1925 жылғы нұсқаулықта жарияланып, содан кейін бұқаралық болды. Сайлау құқығынан айырылғандардың әйелдері, аналары және әпкелері (әсіресе, дін қызметкерлерінің) үй шаруашылығымен айналысты, олар кәсіподақтарға кірмеді. Сондықтан олар өз отбасының басшысынан тәуелсіздігін растамаса, өз құқығын қалпына келтіре алмады. Бірақ кейбір әйелдер өздерінің тәуелсіздігін дәлелдеуге тырысып, осы жолмен өз құқықтарын қалпына келтіруді ойлады. Көбінде қазақ әйелдері отағасына толық тәуелділіктерін сақтап шағымдану шаралары өте аз болды. Алайда, репрессияға ұшырап, сайлау құқығынан айырылып, жер аударылуға шешімі бар айырылғандардың әйелдері күйеулерінен ажырасу арқылы, өз құқықтарын қалпына келтіруге тырысқандықтары туралы көптеген мысалдар бар.

Өзін-өзі сақтаудың инстинкті бастартушылық құбылысы сияқты әлеуметтік жағымсыз феноменін тудырды. Ауыр Сайлау құқығының айырылушының отбасыларының мүшелері (әсіресе жастар) жиі таңдауға түсті. Отбасылы болуды (демек, болашақ жоқ) немесе өзінің туыстарына қатысы жоқ екені

туралы мәлімдеу, олардан бас тарту. Мұндай жағдайлардың кең тарағандығына мұрағат құжаттары күәлік береді. Отбасыларымен құқықтары шектелген жастар оқуларын аяқтауға мүмкіндік берулерін сұрап, болашақта Кеңес өкіметіне қалтқысыз қызмет жасайтындарына уәде беріп шағым хаттар жазған.

«Айырылушылық» әлеуметтік саясатының нәтижесінде адамгершілік және отбасылық дәстүрлер бұзылды. Дін қызметкерлері мен оларға теңестірілгендер қоғамнан қуылды. Сайлаушылар тізімдерінен шығару барлық салада адам құқықтарына қысым жасауға алып келіп, ал айырылып қалғандар өздерінен шектеу қиянатын сезіне бастады. Олардың арасында атап айтқанда: жұмыстан шығару; кәсіподақтар мен кооперативтерден шығару 1929-1935 жылдардағы арточкалық жүйе жағдайында тауарлар мен өнімдер алу мүмкін еместігіне әкеп соқтырды; салық ауыртпалығының едәуір артуы және тіпті ерекше салық енгізу, мысалы әскери айырылғандардың балалары Қызыл Әскер қатарына шақырылмаған; орта мектептердің жоғары сыныптарынан, техникумдар мен жоғары оқу орындарынан балаларды шығарылды (Красильников 2003: 8). Дін қызметкерлері мен оларға теңестірілген адамдардың сайлау құқықтарынан айыру жаңа қоғамда бейімделуге мүмкіндік бермеді. Айырушылық саясаты бір мезгілде дін мен дін орындарына қатысты Кеңес мемлекетінің дербес және қосымша жазалау шарасы ретінде жүрді. Жалпы репрессияла мен сайлау құқығынан айыру шаралары Кеңестік билікке дейінгі кезеңде қоғамның негізгі беделді қабатының құраған әлеуметтік топтардың жүйелілігін бұзып, жік түсірді, тұтастық бұзылды. Осының салдарын Кеңестік кезеңде жабулы болып, ұмыт қылдырған көптеген мәселелер, Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық тарихымызбен, нышандарымыз және дәстүрімізді қалпына келтіру барысында ғана қаншама құндылықтарымызбен, тұлғаларымыздан айырылғанымызды сезіндік. Сол ақтаңдақтарды қалпына келтіріп, тарихты орнына қою болашақ еншісінде.

Әдебиеттер тізімі/ Список литературы

1. Славко Т.И. Кулацкая ссылка на Урале. 1930-1936 гг. – М., 1995.
2. Красильников С.А. На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – кон. 1930-х гг.). – Новосибирск: НГУ, 1998.
3. Социальный портрет лишенца: сб. док. / сост. Е.В. Байда, В.М. Кириллов, Л.Н. Мазур и др. – Екатеринбург: УрГУ, 1996. – 256 с.
4. История репрессий на Урале : идеология, политика, практика (1917–1980-е годы): сб. ст. – Ниж. Тагил, 1997.
5. Тихонов В.И. Лишение избирательных прав в Москве в 1920-1930 гг.: Новые архивные материалы и методы обработки/ В.И. Тихонов, В.С. Тяжельников, И.Ф. Юшин. – М., 1998. – 256 с.
6. Валуев, Д. В. Лишенцы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.) (На материалах Западного региона РСФСР) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Смоленск, 2003.
7. Морозова Н.М. Лишение избирательных прав на территории Мордовии в 1918-1936 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Саранск, 2005.
8. Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана) 1917 –начало 30-х годов. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 256 с.
9. Конституция РСФСР 1918 г. // Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т.2.
10. Дерективы ВКП(б) и постановления Советского правительства в народном образовании за 1918-1947гг. – М-Л., 1947.
11. Тасмағамбетов А. Почему убивалась духовность в казахской степи // Мысль. – 1996. – С.70.
12. Қазақстан Коммунистік париясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1921-1927)/ ҚК ОК жанындағы Партия тарихы институты – КПСС ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы. – Т.1. – Алматы: Қазақстан, 1987. – 418 б.
13. Красильников С.А. Маргиналы в постреволюционном российском обществе в 1920-е – 1930-е годы // Вестник РГНФ. – 2003. – №4.

Reference

- Slavko 1995 – Slavko, TI 1995, *Kulackaya ssylka na Urale. 1930–1936 gg*, Moscow. (Slavko, TI 1995, *Kulak exile in the Urals. 1930–1936*, Moscow). (in Rus).
- Krasil'nikov 1998 – Krasil'nikov, SA 1998, *Na izlomah social'noj struktury: marginaly v poslerevolucionnom rossijskom obshchestve (1917 – kon. 1930-h gg.)*, NGU, Novosibirsk. (Krasil'nikov, SA 1998, *On the fracture of the social structure: outcasts in the post-revolutionary Russian society (1917 – con. 1930s)*, NGU, Novosibirsk). (in Rus).
- Social'nyj portret lishenca 1996 – *Social'nyj portret lishenca: sb. dok. 1996*, sost. EV Bajda, VM Kirillov, LN Mazur i dr. UrGU, Ekaterinburg, 256 p. (*Social portrait of deprivation-man: coll. doc. 1996*, Edit. EV Bajda, VM Kirillov, LN Mazur i dr. UrGU, Ekaterinburg, 256 p). (in Rus).
- Istoriya repressij 1997 – *Istoriya repressij na Urale: ideologiya, politika, praktika (1917–1980-e gody) : sb. st. 1997*, Nizh. Tagil. (*The history of repression in the Urals : the ideology, policy, and practice (1917-1980-e) : collection of articles*, Nizh. Tagil). (in Rus).
- Tihonov 1998 – Tihonov, VI 1998, *Lishenie izbiratel'nyh prav v Moskve v 1920- 1930- gg.: Novye arhivnye materialy i metody obrabotki*, Ed. VI Tihonov, VS Tyazhel'nikov, IF YUshin. Moscow, 256 p. (Tihonov, VI 1998, *Disenfranchisement in Moscow in 1920-1930-New archival materials and methods of processing*, Ed. VI Tihonov, VS Tyazhel'nikov, IF YUshin. Moscow, 256 p). (in Rus).
- Valuev 2003 – Valuev, DV 2003, *Lishency v sisteme social'nyh otnoshenij (1918–1936 gg.) (Na materialah Zapadnogo regiona RSFSR): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Smolensk.* (Valuev, DV 2003, *Lishency v sisteme social'nyh otnoshenij (1918–1936 gg.) (Na materialah Zapadnogo regiona RSFSR): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Smolensk.*) (in Rus).
- Morozova 2005 – Morozova, NM 2005, *Lishenie izbiratel'nyh prav na territorii Mordovii v 1918–1936 gg: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Saransk, 2005.* (Morozova, NM 2005 *Deprivation of electoral rights in the territory of Mordovia in 1918-1936: author. dis kand. east. sciences' Saransk, 2005.*) (in Rus).
- Preodolevaya religioznoe vliyanie 1990 – *Preodolevaya religioznoe vliyanie islama (Iz opyta Kommunisticheskoy partii Kazakhstana) 1917–nachalo 30-h godov*, Kazakhstan, Alma-Ata, 256 p. (*Overcoming the religious influence of Islam (from the experience of the Communist party of Kazakhstan) 1917–early 30s*, Kazakhstan, Alma-Ata, 256 p). (in Rus).
- Konstituciya RSFSR 1959 – Konstituciya RSFSR 1918 g, *Dekrety Sovet. vlasti 1959*, T.2, Moscow. (The Constitution of the RSFSR 1918, *the Decrees of the Council. authorities 1959*, T.2, Moscow). (in Rus).
- Dekrety VKP(b) 1947 – *Dekrety VKP(b) i postanovleniya Sovetskogo pravitel'stva v narodnom obrazovanii za 1918-1947gg*, Moscow - Leningrad. (*The decrees of the CPSU(b) and the decisions of the Soviet government in public education for 1918-1947*, Moscow - Leningrad). (in Rus).
- Tasmagambetov 1996 – Tasmagambetov, A 1996, *Pochemu ubivalas' duhovnost' v kazahskoj stepi, Mysl', P.70.* (Tasmagambetov, A 1996, *Why was killed spirituality in the Kazakh steppe, Mysl'*). (in Rus).
- Kazakstan Kommunistik 1987 – *Kazakstan Kommunistik paryasy s'ezderinin, konferenciyalarynyn zhane plenumdarynyn kararlary mensheshimderi (1921-1927)/ K K OK zhanyndagy Partiya tarihy instituty – KPSS OK zhanyndagy Marksizm – leninizm institutynyn filiyaly*, T.1, Kazakstan, Almaty, 418 p. (*Kazakstan Kommunistik paryasy s'ezderinin, konferenciyalarynyn zhane plenumdarynyn kararlary mensheshimderi (1921-1927)/ K K OK zhanyndagy Partiya tarihy instituty – KPSS OK zhanyndagy Marksizm – leninizm institutynyn filiyaly*, T.1, Kazakstan, Almaty, 418 p). (in Kaz).
- Krasil'nikov 2003 – Krasil'nikov, SA 2003, *Marginaly v postrevolucionnom rossijskom obshchestve v 1920-e – 1930-e gody, Vestn. RGNF, №4.* (Krasil'nikov, SA 2003, *Marginalized in post-revolutionary Russian society in the 1920-ies – 1930-ies, Bullutene RGNF, №4.*) (in Rus).